

ТИПОЛОГИЯ НА ДИСКРИМИНАЦИОННИТЕ ФАКТОРИ В СИСТЕМАТА НА УЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Лало П. Каменов

TYPOLOGY OF DISCRIMINATORY FACTORS IN THE SYSTEM OF SCHOOL EDUCATION

Lalo P. Kamenov

ABSTRACT: Human rights reflect basic human needs; they establish the basic standards without which people cannot live with dignity. Human rights concern equality, dignity, respect, freedom and equality, challenges of our time, especially in the field of education. The educational system to implement solutions to these challenges must ensure the existence of models of ethnopsychological and pedagogical impact for students in the system of school education to acquire skills, knowledge and competencies for responsible civic behavior, taking into account not only their own interests but also those of others. , including the communities of which they are a part. Discrimination is a phenomenon that occurs in all societies, it is not alien to the most developed and old democracies in the world. It has various forms and evolves as it is based on social stereotypes and prejudices, which also mark dynamics over time. Establishing the typology of discriminatory factors in education, the conditions for their manifestation will help create an ethnopsychological and pedagogical model for their prevention, Considering that the theory of reflection reveals the most valuable for human thinking and self-knowledge, for man as an active subject of knowledge itself, of active interaction with others, it will be fundamental for the creation of the model for prevention of discriminatory factors in the school education system.

KEYWORDS: discriminatory factor, models, education, research, situation, methodology, discussion, ethnopsychological and pedagogical impact

СИТУАЦИЯ

Образованието е процес, чрез който обществото предава компетентности, които се проявяват чрез ценностите в поведенческите модели на субекта, като знания, умения и ценности от едно поколение към друго. Тезата за хуманистичен възглед в образованието, свързана с неповторимостта на всяка личност противостои на инструменталния възглед битуващ в нашето съвремие. Образованието има за задача да изгради и развие тази личност възможно най-пълно заради самата нея.

В основата на човешката личност стоят две особени черти, характерни само за хората: първо, способността да действаш, съгласно самостоятелно взети решения (тоест свободата) и свързаната с нея способност за носене на отговорност и второ, способността да формираш поведението си на базата на основания (тоест рационалността).

Според В. Методиев „Хуманистичното образование формира *разбиране на самия себе си*, на собствената биография, на структурата на личността, на собствените мотиви и нагласи и емоционални реакции.“ В широк смисъл, образованието може да включва всяко действие или преживяване, което има формиращ ефект върху съзнанието, характера или физическите умения на дадена личност, изграждането на чувство за самоуважение, самоувереност и личностна реализация у всеки човек. Всеобщата декларация за правата на човека, приета през 1948 г., установява правото на образование само по себе си, като основно и фундаментално човешко право, т. е като овластяващо право, средство за пълна и ефективна реализация на други човешки права. Конвенцията за борба срещу дискриминацията в областта на образованието, приета по време на XI-та сесия на Генералната конференция на ЮНЕСКО на 14.12.1960 г. е основополагащ инструмент за гарантиране на правото на образование и за установяване на сътрудничество между нациите с цел осигуряване на повсеместно му спазване и гарантиране на еднакъв достъп за всички до образованието. Международното съглашение по икономическите, социалните и културните права, в сила от 1976 г. и ратифицирано от 160 страни, препотвърди

правото на образование като законово обвързващо задължение. Хартата за Образование за Демократично Гражданство и Образование по човешките Права, приета от Комитета на министрите през 2010 г., призовава държавите членки да осигурят на всяко лице в рамките на тяхната територия възможност за образование за демократично гражданство и човешки права.

Образованието е част от върховенството на правото и подлежи на разглеждане просто като акт на благоволение на публичните власти. Подходът, основаващ се на правата на човека, задължава и вменява на доставчиците на услуги, публичните власти и администрацията да се съобразяват с гледната точка на субекта на правото, конкретно при образователните услуги с тези на учениците, техните родители. Общият коментар № 13 на Комитета, създаден съгласно Международния пакт за икономически, социални и културни права, определя четири елемента като държавни задължения в областта на правото на образование: наличност, достъпност, приемливост и приспособимост. Осигуряването на тези основополагащи принципи следва да се случи чрез всички образователни средства, включително и информално образование.

В качеството на докладчик на ООН по правото на образование: К. Томашевски, (2002 Report of the Special Rapporteur on the right to education submitted pursuant to Commission on Human Rights Resolution 2001/29, Doc. E/ CN.4/2002/60) разработва Концепцията за тези четири качества.

- „Достижимост: образованието е безплатно и платено от правителството; съществуват съответните инфраструктури, включително обучени и квалифицирани учители.
- Достъпност: системата е недискриминационна и достъпна за всички; предприемат се положителни дейности за включване на маргинализираните групи хора.
- Приемливост: съдържанието на образованието е подходящо, недискриминиращо и културно подходящо, а качеството е гарантирано.
- Приспособимост, възможност за адаптиране: образованието може да се развива при промяна на нуждите на обществото, а системата може да се адаптира към местните условия.”

Правата на човека са неотменими и не могат да бъдат загубени, тъй като те са свързани със самия факт на човешкото съществуване. Присъщи на всички човешки същества, взаимно зависими са, неделими и универсални, което означава, че се прилагат еднакво за всички хора навсякъде по света и без ограничение във времето.

Всеки човешки субект е с правото да се ползва от тях, без значение на своите характеристики: раса, националност, етническа принадлежност, цвят на кожата, пол, сексуална ориентация, увреждане, език, религия, политическо или друго убеждение, социален произход или др. Универсалността на правата на човека обаче по никакъв начин не застрашава богатото разнообразие от хора или различни култури и не е синоним на еднообразие. Въпреки наличието на задължителна нормативна уредба за спазване на правата на човека, регламентираща правото на всеки на образование без различно третиране и дискриминация, реалността доказва, че не всички могат да се възползват от това право.

Значимостта на изследваният научния проблем изхожда от необходимостта за гарантиране на условия за образование във връзка с целите за устойчиво развитие на всяко общество. Този тип образование изисква цялостен училищен подход, изработване на модели за ангажиране на общностите в постигането, на устойчива промяна. Периода 2012 г. – 2017 г. е съществен за проследяване на този процеса във тясна връзка с процеса на хармонизирането на българското законодателство за демократизиране на българското общество, в частност на образователната система.

Със Закона за предучилищно и училищно образование (в сила от 01.08.2016 г.) се въвеждат важни акценти: насърчаване и развитие на индивидуалните интереси и способности на учениците; формирането на личностните компетентности от етнопсихологическа гледна точка и усвояване на специфични знания и компетентности за възприемане на ценностите на демократичното общество; осигуряване на подкрепяща среда за учениците със специални образователни потребности (СОП) за равноправно и ефективно участие в образователния процес, чрез гарантиране на архитектурен, информационен и комуникационен достъп в училищата, разработването на специални учебни планове и програми, отпечатването на адаптирани учебници и учебни помагала и подготовката на учителите, въвеждане на интеркултурното образование.

Предизвикателства на съвременното ни като социално-икономическите проблеми, насилственият екстремизъм и липсата на доверие в демократичните процеси са сред най-големите заплахи за мира, демокрацията, свободата и толерантността. Образованието, обучението и възпитанието могат да помогнат за противодействие на тези заплахи чрез насърчаване на взаимното уважение и зачитане на основните демократични ценности, като същностни норми на всяка образователна система и на участниците в тях: учители, директори, ученици и родители. Образованието е неразривно свързано с развитието и израстването на всеки субект в даден социален контекст.

В демократичните общества всички членове по дефиниция имат социална и политическа роля.

МЕТОДИКА

Необходимо е образователната система да гарантира наличие на модели на етнопсихолого-педагогическо въздействие за усвояване от учениците в системата на училищното образование - умения, познания и компетентности за отговорно гражданско поведение, отчитайки не само собствения интерес, но и този на другите хора, включително и на общностите, от които те са част.

Предмет на моето емпирико-теоретичното етнопсихолого-педагогическо изследване е типологията на дискриминационните фактори в системата на училищното образование у нас.

Обектът е свързан с разработването на теоретичен етнопсихологопедагогически модел, който да се прилага като форма на превенция срещу въздействието на дискриминационните фактори в сферата на училищното образование.

Хипотеза издига тезата, че ако в условията на образователна среда се приложи етнопсихологопедагогически модел за превенция на въздействието на дискриминационните фактори ще осигури адекватна подкрепяща образователна среда за развитието на учениците от етническите малцинства.

Кои са дискриминационните фактори пораждащи дискриминацията в системата на предучилищното и училищното образование?

Особеност на понятието „дискриминация“ е неговият прекалено широк обхват, позволяващ различни интерпретации в зависимост от схващанията и интересите на засегнатите лица. Широката обхватност на понятието е резултат от това, че идеята стои в основата на философски схващания за самоопределяне на индивида и характеристикитена неговата идентичност. Проявленията на дискриминацията в различни и форми съществуват в всички сфери на човешкия живот. Дискриминацията живее в човешките нагласи и мислене и поради това е навсякъде, където има хора: на работното място, в училище, на улицата. В опитите си да обяснят природата ѝ изследователите анализират механизмите на познание, възприемане, обработка и категоризиране на информацията. Дискриминацията често е резултат от съществуващи стереотипи и предразсъдъци, изградени у субектите по различни начини и под въздействието на различни фактори. Последниците за субектите, към които е насочена са устойчиви и директни, но има и косвени и негативни като цяло обществото. Тя възниква и в случаите, когато хората са третираны по-малко благоприятно, отколкото други хора са в сравнима ситуация, само защото принадлежат или се възприемат като принадлежащи към определена група хора, носители са на някои или на няколко от характеристиките: възраст, увреждане, етническа принадлежност, произход, политическо убеждение, раса, религия, пол, сексуална ориентация, език, националност, образование и др. Сложността на самото явление „дискриминация“, като нагласа води до разнообразие от подходи при неговия анализ и разбиране..

Е.Фром разграничава черти на характера от поведенчески черти. “Поведенческата черта е адаптивен отговор на дадена социална ситуация и по принцип е резултат на научаване... Поведенческата черта може да се промени относително лесно, когато се променят условията. Чертите на характера, от друга страна, са част от динамичната структура, от системата характер. Системата характер е относително постоянна форма, чрез която човешката енергия е структурирана в процеса на отнасянето към другите и на асимилирането на природата”. По тази

логика следва, че преобладаващия брой личности в дадено общество имат “индивидуален синдром черти на характера”, който съответства на общия “социален характер”. Той твърди, че личността до голяма степен е отражение на социалната класа, образованието, религията, професията и т.н. За Фром поведението е “изцяло ситуативно”, напълно зависимо от конкретната ситуация; оттук то би следвало да е “самостоятелно”, относително независимо от “стабилното ядро” на чертите на характера. Според Л. Рубинщайн „под поведение се разбира определен образ на организираната дейност, осъществяваща връзка на организма със заобикалящата го среда. Обикновено се различават три основни, специфични по своята психична природа, типа поведение: инстинктивно поведение, навици и разумно поведение” [189, с.98]. Поведението на човека в живота на обществото е предмет на непрекъснати научни анализи от страна на философи и психолози от древността до наши дни. Чрез своите идеи К. Левин, в сферата топологическата психология, насочва вниманието си към изучаването на ситуационните детерминанти на човешкото поведение т. е той смята, че поведението е естествен резултат от взаимодействието между индивида и ситуациите, в които той е включен. От страна на личността, най-съществени за поведението са когнитивните и мотивационните фактори, а от страна на ситуациите - онова значение, което те имат за психиката на индивида.

Но според И. Колева всеки субект има своя индивидуална психична “конструкция”, която е тясно обвързана с “вродената психична структура”[4, с.78]. В резултат на “налагането” на социалния характер върху тази “конструкция” се формира определен синдром черти на характера. Ако даден индивидуален синдром съответства на социалния характер, то тази конкретна личност ще е просперираща в обществото.

В зародиша на поведението се крият обективно съществуващите интереси на личността, които служат като свързващото звено между потребностите и поведението ѝ. В тази връзка, поведението на субектите като дискриминационен фактор може да се проследи в пряка свързаност и взаимната обусловеност с теорията за потребностите на Маслоу, който групира основните потребности на човека в пет нива: физиологически потребности, потребности от сигурност, потребности от обвързване, потребности от уважение, потребность от самореализация.

Според теорията за йерархия на потребностите на Маслоу, във всеки конкретен момент от своя живот човек се стреми към задоволяване на тези потребности, които са най-важни и значими само за него. Е. Маслоу твърди, че „Задоволяването на една потребност поражда желание да се задоволи друга, но по-висшестояща потребност”.

Съществен структурообразуващ елемент на поведението са мотивите на личността. Проявата им е опосредствана от функциите на съзнанието, което е висша степен на еволюционното развитие на регулативните механизми на нервната система у човека. Механизмът за управление на мотивацията се изгражда само в онзи случай, когато е резултат от усилията на самата личност под формата на самосъзнание. Без това, мотивите на поведение не могат да придобият личностна значимост и ще имат неустойчив характер, ще се изграждат под въздействието на едни или други обстоятелства. Всяко човешко поведение се ситуира в контекста на социалната взаимозависимост.

Трифакторният модел, развит от М. Хамър, предлага най-доброто съгласуване с данните и по този начин поддържа хипотезата за значението на способностите, свързани с преодоляването на стреса, ефективната комуникация и изграждането на междуличностни отношения, с цел повишаването на ефективността в межкултурното разбирателство; това е пестеливият модел за измерване на ефективността в межкултурното разбирателство.

Според Милков Л. „Поведението е една от формите на реализация на личността и е в тясна връзка с понятията „поведенчески акт”- негова функционална единица и „действие”, което лежи в основата на постъпките и поведението на личността.“ Редом със съзнателното поведение, личността извършва и неререфлектирано, т. е., неосъзнато, автоматизирано поведение, привычки. В процеса на индивидуалното си съзряване личността придобива различни стилове на поведение- на самостоятелност, на непоколебимост да се влезе в остра схватка с онези, които имат неприемливо за обществото поведение, на непримиримост към несправедливостта, на резоньорство, на примиренческо отношение към неправдата, на гъвкавост. Стилите на поведение оказват пряко влияние върху възприемането на междуличностните отношения.

поведението придобива истински смисъл, само като се съчетае с друг вид поведение- това на близките, колегите, познатите, връстниците, приятелите и др.

В изследването си И. Колева, описва петте поведенчески модела на В. Ейб и К. Уизман, определени като: (а) способност за изграждане на междуличностна комуникация; (б) способност за приспособяване към различни култури; (в) способност за приспособяване към различни обществени системи; (г) способност за изграждане на междуличностни отношения; (д) способност да разбираш останалите.

Когато говорим за социални нагласи, трябва да имаме пред вид и това къде са формирани. Не можем да очакваме, че нагласи създадени в друга културална общност (етнос, етническа група, субгрупа, нация и т.н.) ще бъдат идентични с нашите.

Ето защо и често се говори за културални особености на нагласите, което пък най-често е причината за т.н. “културален шок” (възникващ при смяната на една култура с друга). Затова и социалните нагласи са сложни структури, имащи три основни компонента: Когнитивен (или познавателен) – това са знанията за обекта и оценъчните съждения които изказваме по отношение на него.

Емоционален – той включва цялата система от чувства и емоции, свързващи човека със съответния обект или събитие. Всеки един от горните компоненти може да бъде измерен независимо от останалите, но съвкупността от трите дава най-пълна представа за социалното поведение на хората. Все пак, човешките действия се определят не толкова от това каква социална нагласа ги поражда, а с това доколко тази нагласа е свързана със съответното поведение. Ако нагласите и поведението не са пряко свързани или тази връзка е слаба, то резултата от поведението може да бъде неочакван и непредсказуем.

Следователно се приема че дискриминацията е социална нагласа – това са знанията (които имаме или нямаме) за хората различни от нас, емоционалното ни отношение към тях и разбира се начина по който се държим когато се срещаме или общуваме с тях. Но освен дискриминация има и други понятия, които изразяват отношението ни към различието – стереотипи, предразсъдъци, стигматизация, социално етикетирание. Каква е връзката и различието между тях. На пръв поглед изглежда объркано, но всъщност става дума за взаимосвързани неща, които се различават по това, кой от компонентите на нагласите доминира.

Общностите като цяло се различават една от друга по културните и религиозни групи, които ги съставляват – всяка една от тях притежава безброй вариации на предпочитания, практики и приоритети. Комбинацията от специфични характеристики за всяка една социална група може да създаде предпоставки за несъвместимости. Често се случва доминиращите групи да наложат своите културни норми върху други групи като предлагат межкултурно отношение и хармония, за да се справят с различията.

Според изследването на Г. Ангушев, В. Василев. и И. Колева рефлексията е социокултурно обусловена, инструментална интелектуална процедура /процес, набор от осъзнати и контролирани умствени действия/, насочена и осмислена към самопознание: знание за собствената познавателна дейност и на собствената личност.

Първата защитена докторска дисертация по педагогическа психология е на българския учен Георги Ангушев¹ в областта на рефлексията - „Саморегулация на психичната дейност на учениците“ през 1978 година. В този смисъл, той първи в областта на педагогическата психология внедрява и популяризира рефлексивния подход у нас.

Целта на рефлексията е методологичното обосноваване на теоретичната система. Резултатът се свързва с обогатяване на нейния обект по пътя на откриването на концептуалните структури от по-висок ред на обобщеност. Предмет на рефлексията е непосредствената психическа активност на индивида -познания, преживявания, общуване, която е неотделима част от нейното осъзнаване.“ .

Рефлексията в обучението е движеща сила за развитието личността на ученика от училищната възраст като активен субект в процеса на обучението. Рефлексивните знания и умения създават условия за целенасочено осъществяване на обобщението и пренос на усвоени

---

¹ Преподавател в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ и научен ръководител на академични преподаватели от Шуменския университет.

по-рано способи в нови и нестандартни ситуации на познавателна дейност. Рефлексията е характерна не само за теоретичното мислене, а може да бъде и метод за формиране на специални умения за учене и развитие на ученика. Тя има важна роля в познанието като източник на идеи, породени от рационалния опит.

Дискриминационни фактори породени на равнище „неосъзната дейност“ – преобладават рутинните, автоматизирани действия, които в повечето случаи не се обективизират и не се подлагат на специален анализ по време или след тяхното изпълнение; ако има прояви на рефлексия, то те са импулсивни, неосъзнати от субекта.

В своето изследване типологизирах следните дискриминационни фактори произтичащи на равнище - рефлексия:

1. В комуникативен аспект;
2. В кооперативен аспект;
3. В интелектуален аспект;
4. В личностен аспект.

Тук се включват осъзнатото от субекта поведение, както и съдържанието и начина, по който се осъществява собствената познавателна дейност; на това равнище субектът осъзнава какво извършва и как осъществява дадена дейност, изгражда система определяща поведението на хората. Чрез тези фактори на това рефлексивно равнище се осъществяват формите на пряка дискриминация, тормоз и структурната дискриминация.

През целия си живот ние се влияем от другите и се стремим да им повлияем в отговор. Когато не сме съгласни с някого, се опитваме по-често да променим „него“ (неговите мнения или поведения към определени неща) и по-рядко себе си. Причината – ами именно социалните нагласи, които Томас описва като установени на базата на опита, мнения очаквания и поведения. Те се създават постепенно и са сравнително устойчиви, позволяват на човека по-лесно да се ориентира в действителността и да бъде по-последователен в действията си. Но в същото време му пречат по-свободно да приема новостите и да се променя с развитието на света.

Когато говорим за социални нагласи, трябва да имаме пред вид и това къде са формирани. Не можем да очакваме, че нагласи създадени в друга културална общност (етнос, народност и т.н.), ще бъдат идентични с нашите. Ето защо и често се говори за културални особености на нагласите, което пък най-често е причината за т.н. “културален шок” (възникващ при смяната на една култура с друга). Затова и социалните нагласи са сложни структури, имащи три основни компонента:

- Когнитивен (или познавателен) – това са знанията за обекта и оценъчните съждения които изказваме по отношение на него (“Такъв тип дрехи ми стоят добре”, “Тези политици са корумпирани” и т.н.);

- Емоционален – той включва цялата система от чувства и емоции, свързващи човека със съответния обект или събитие – “Харесвам този парфюм”, “Филмът, който гледах беше тъп”;

- Поведенчески – това вече е готовността за реални (положителни или отрицателни) действия по отношение на обекта – “Отивам да си купя уреда, който рекламираха”, “Аз със сигурност ще гласувам на тези избори” и т.н. Всеки един от горните компоненти може да бъде измерен независимо от останалите, но съвкупността от трите дава най-пълна представа за социалното поведение на хората.

Според Й. Чейн, нагласата е „диспозиция за оценяване на определени обекти, действия и ситуации по определени начини. Нагласата може да е съзнателна (позната от своя притежател) или несъзнателна. Може да е временна или продължителна. Според трикомпонентния модел на социалната нагласа тя се състои от емоционални компоненти, познавателни компоненти и волевоповеденчески компоненти. Трикомпонентното разглеждане на социалните нагласи се базира върху факта, че човешкият опит отдавна е разграничен на три измерения – мисъл, чувство, действие. Първата и основната функция на социалните нагласи е да защитят личността или да осигурят самозащита на личността благодарение на защитните механизми – рационализация, проекция др. Втората функция на социалните нагласи е оценъчната (експресивната) функция. С тази функция социалната нагласа осигурява разбиране на собствените черти, ценности, схеми. Социалните нагласи осигуряват подкрепа на личността, те

дават гаранция, че вижда вярно себе си. Третата функция на социалните нагласи е инструментална, или още приспособително-прагматичната функция.

ДИСКУСИЯ

При въздействието на тези дискриминационни фактори се потвърждава нашата теза, за това че „рефлексивният ценностно-ориентираният феномен притежава свои общи детерминанти, които съотнесени към субекта, се разкриват като регулатори на неговата индивидуална дейност. Тези вътрешни регулатори (саморегулатори) на индивидуалната дейност на личността на психологическо равнище се свеждат до сложното взаимодействие между няколко основни феномена: индивидуални ценности, личностен смисъл, жизнена (действителна) стратегия и Аз-концепция. Дискриминацията е социална нагласа – това са знанията (които имаме или нямаме) за хората различни от нас, емоционалното ни отношение към тях и разбира се начина по който се държим когато се срещаме или общуваме с тях. Отношението на субектите към различието се проявява и чрез стереотипи, предразсъдъци, стигматизация, социално етикетирание. Всъщност става дума за взаимосвързани неща, които се различават по това, кой от компонентите на нагласите доминира.

Целта на законодателя и правоприлагащите органи е на първо място да допринесат за създаване на подходящи и еднакви условия и предпоставки за равенство във възможностите във всички сфери на обществения живот. Така чл. 13, ал. 1 от Директива 2000/43/ ЕС въвежда задължение на държавите-членки да създадат орган или органи, които да насърчават равното третиране на хора, независимо от техния расов или етнически произход. Българския законодател, отчитайки значението за гарантиране на равнопоставеност и равен достъп до качествено образование създаде механизъм за защита от дискриминация – Закона за защита от дискриминация, като в неговото съдържание е обособен специален раздел „Упражняване на правото на образование и обучение“, в който се регламентират правата, задълженията и отговорностите на всички участници в образователния процес за недопускане на дискриминация, включително и местната и държавна власт. Основополагащо във философията на вменените задължения и отговорности е реализирането модели за превенцията на дискриминационните прояви,

В заключение може да се каже, че теорията за рефлексията разкрива най-ценното за човешкото мислене и самопознание, за човека като активен субект на познанието на света и на самия себе си, на активното взаимодействие с другите хора и с околния свят. Според Джон Дюи рефлексията спомага познавателния процес да се обвързва с приложение на знанията в практиката. Тя е интелектуална процедура и се свързва с интелектуалното и личностно развитие на човека. Според него рефлексията е активен и контролиран критически процес, своеобразна подготовка и планиране на всяка познавателна процедура, освобождаване на съзнанието от влиянието на афектите.

Рефлексията е характерна не само за теоретичното мислене, а може да бъде и метод за формиране на специални умения за развитие на личността. Тя има важна роля в познанието като източник на идеи, породени от рационалния опит. В тази връзка, чрез обследване на въздействието на типологизираните от мен дискриминационни фактори, чрез последващо изследване на случаи на дискриминация по признак „образование“ или такива, проявени в сферата на училищното образование от практиката на Комисията за защита от дискриминация ще се предложи етнопсихологопедагогически модел за превенция на дискриминационните фактори на равнище - рефлексия.

Литература:

1. Andreeva A., „Etnopsikhologicheski model na refleksivna kartina za kvalifikatsiya na uchitelya“, Avtoreferat na disertatsiyata za prisuzhdane na ONS doktor; NR prof. I. Koleva, SU " Sv. Kliment Okhridski", 2016g.
2. Vasilev, V., „Refleksiyata v poznanieto, samopoznanieto i praktika“, Plovdiv, 2006g.
3. Zarev, P., „Refleksivniyat model na uchitelya za sotsiokulturna kompetentnost“, Avtoreferat na disertatsiyata za prisuzhdane na ONS doktor; NR prof. I. Koleva, SU " Sv. Kliment Okhridski", 2017g.

4. Koleva, I., „Etnopsikhopedagogika na roditelya“, S., 2008g.
5. Koleva, I., „Etnopsikhologopedagogicheski proektsii na sotsiokulturnata kompetetnost na uchitelya“, S., 2009g.
6. Koleva, I., „Etnopsikhologicheski model na obrazovatelното vzaimodeistvie“, S., 2012g.
7. Nikolov, P., „Refleksiven podkhod kŭm uchebniya protses“, Godishnik na VPI-Blagoevgrad, tom2, № 4, 1985g.
8. Tepavicharov, V., Koleva, I. i dr., Narŭchnik za obuchiteli „Obuchenie na uchiteli za formirane na znaniya, umeniya i kompetentnosti za rabota v interkulturna sreda“, S.
9. Angushev G. "Self-regulation of students' mental activity"

*Лало Пацев Каменов
Докторант,
СУ „Кл.Охридски“ Исторически факултет,
катедра: Етнология
katenov_2005@abv.bg*